

-
1. *Admonicions*, 6, 1: *Fonti Francescane (FF)* 155.
 2. *Ibid.*, 25: *FF* 175.
 3. S. Francesc d'Assís, *Regula non bollata*, 16, 3.6: *FF* 42-43.
 4. Eloi Leclerc, O.F.M., *Exilio y ternura*, ed. Marova, Madrid 1987, 205.
 5. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *Insegnamenti*, 4-5 febrer 2019, p. 6.
 6. *Discurs en l'encontre ecumènic i interreligiós amb els joves*, Skopie – Macedònia del Nord (7 maig 2019): *Insegnamenti*, 9 maig 2019, p. 9.
 7. *Discurs al Parlament europeu*, Estrasburg (25 novembre 2014): *AAS* 106 (2014), 996.
 8. *Encontre amb les autoritats, la societat civil i el Cos diplomàtic*, Santiago – Xile (16 gener 2018): *AAS* 110 (2018), 256.
 9. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 19: *AAS* 101 (2009), 655.
 10. Exhort. ap. postsin. *Christus vivit* (25 març 2019), 181.
 11. Card. Raúl Silva Henríquez, S.D.B., *Homilia en el Tedèum a Santiago de Xile* (18 setembre 1974).
 12. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 57: *AAS* 107 (2015), 869.
 13. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (11 gener 2016): *AAS* 108 (2016), 120.
 14. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (13 gener 2014): *AAS* 106 (2014), 83-84.
 15. Cf. *Discurs a la Fundació Centesimus annus pro Pontifice* (25 maig 2013): *Insegnamenti*, I,1 (2013), 238.
 16. Cf. S. Pau VI, Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 14: *AAS* 59 (1967), 264.
 17. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 22: *AAS* 101 (2009), 657.
 18. *Discurs a les autoritats*, Tirana – Albania (21 setembre 2014): *AAS* 106 (2014), 773.

19. *Missatge als participants en la Conferència internacional "Els drets humans en el món contemporani: conquestes, omissions, negacions"* (10 desembre 2018): *L'Osservatore Romano*, 11-12 desembre 2018), p. 8.
20. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 212: AAS 105 (2013), 1108.
21. *Missatge per a la 48.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2015* (8 desembre 2014), 3-4: AAS 107 (2015), 69-71.
22. *Ibid.*, 5: AAS 107 (2015), 72.
23. *Missatge per a la 49.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2016* (8 desembre 2015), 2: AAS 108 (2016), 49.
24. *Missatge per a la 53.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2020* (8 desembre 2019), 1: *L'Osservatore Romano*, 13 desembre 2019), p. 8.
25. *Discurs sobre les armes nuclears*, Nagasaki – Japó (24 novembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 25-26 novembre 2019, p. 6.
26. *Discurs als professors i estudiants del Col·legi "San Carles" de Milà* (6 abril 2019): *L'Osservatore Romano*, 8-9 abril 2019, p. 6.
27. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 6.
28. *Discurs al món de la cultura*, Càller – Itàlia (22 setembre 2013): *L'Osservatore Romano*, 23-24 setembre 2013), p. 7.
29. *Humana communitas*. Carta al President de la Pontifícia Acadèmia per a la Vida en ocasió del 25è aniversari de la seva institució (6 gener 2019), 2.6: *L'Osservatore Romano* 16 gener 2019), pp. 6-7.
30. *Videomissatge al TED2017 de Vancouver* (26 abril 2017): *L'Osservatore Romano* (27 abril 2017), p. 7.
31. *Moment extraordinari d'oració en temps d'epidèmia* (27 març 2020): *L'Osservatore Romano*, 29 març 2020, p. 10.
32. *Homília durant la Santa Missa*, Skopie – Macedònia del Nord (7 maig 2019): *L'Osservatore Romano*, 8 maig 2019), p. 12.
33. Cf. *Eneida* 1, 462: «Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt».
34. «Historia [...] magistra vitae» (M. T. Ciceró, *De Oratore*, 2, 36).
35. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 204: AAS 107 (2015), 928.
36. Exhort. ap. postsin. *Christus vivit* (25 març 2019), 91.

37. *Ibid.*, 92.
38. *Ibid.*, 93.
39. Benet XVI, *Missatge per a la 99.ª Jornada Mundial del Migrant i del Refugiat* (12 octubre 2012): AAS 104 (2012), 908.
40. Exhort. ap. postsin. *Christus vivit* (25 març 2019), 92.
41. *Missatge per a la 106.^a Jornada Mundial del Migrant i del Refugiat 2020* (13 maig 2020): *L'Osservatore Romano*, 16 maig 2020), p. 8.
42. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (11 gener 2016): AAS 108 (2016), 124.
43. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (13 gener 2014): AAS 106 (2014), 84.
44. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (11 gener 2016): AAS 108 (2016), 123.
45. *Missatge per a la 105.^a Jornada Mundial del Migrant i del Refugiat* (27 maig 2019): *L'Osservatore Romano*, 27-28 maig 2019, p. 8.
46. Exhort. ap. postsin. *Christus vivit* (25 març 2019), 88.
47. *Ibid.*, 89.
48. Exhort. ap. *Gaudete et exultate* (19 març 2018), 115.
49. Del film *El Papa Francisco – Un hombre de palabra. La esperanza es un mensaje universal*, de Wim Wenders (2018).
50. *Discurs a les autoritats, la societat civil i el Cos diplomàtic*, Tallin – Estonia (25 setembre 2018): *L'Osservatore Romano*, 27 setembre 2018), p. 7.
51. Cf. *Moment extraordinari d'oració en temps d'epidèmia* (27 març 2020): *L'Osservatore Romano*, 29 març 2020, p. 10; *Missatge per a la 4.ª Jornada Mundial dels Pobres 2020* (13 juny 2020), 6: *L'Osservatore Romano*, 14 juny 2020, p. 8.
52. *Salutació als joves del Centro Cultural Padre Félix Varela*, La Habana – Cuba (20 setembre 2015): *L'Osservatore Romano* (21-22 setembre 2015), p. 6.
53. Conc. Ecum. Vat. II, Const. past. *Gaudium et spes*, sobre l'Església en el món actual, 1.
54. S. Ireneu de Lió, *Adversus Haereses* 2, 25, 2: PG 7/1, 798-s.
55. *Talmud Bavli* (Talmud de Babilònia), *Shabbat*, 31 a.

56. *Discurs als assistits de les obres de caritat de l'Església*, Tallin – Estonia (25 setembre 2018): *L'Osservatore Romano*, 27 setembre 2018), p. 8.

57. *Videomissatge al TED2017 de Vancouver* (26 abril 2017): *L'Osservatore Romano*, 7 abril 2017, p. 7.

58. *Homiliae in Matthaeum*, 50, 3: PG 58, 508.

59. *Missatge en ocasió de l'Encontre dels Moviments populars*, Modesto – USA (10 febrer 2017): AAS 109 (2017), 291.

60. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 235: AAS 105 (2013), 1115.

61. S. Joan Pau II, *Missatge als discapacitats, Àngelus* en Osnabrück – Alemanya (16 novembre 1980): *L'Osservatore Romano*, 19 novembre 1980), Suplement, p. XIII.

62. Conc. Ecum. Vat. II, Const. past. *Gaudium et spes*, sobre l'Església en el món actual, 24.

63. Gabriel Marcel, *Du refus à l'invocation*, ed. NRF, París 1940, 50.

64. *Àngelus* (10 novembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 11-12 novembre 2019, p. 8.

65. Cf. S. Tomàs d'Aquino, *Scriptum super Sententiis*, lib. 3, dist. 27, q. 1, a. 1, ad 4: «Dicitur amor extasim facere, et fervere, quia quod fervet extra se bullit et exhalat» (esdiu que l'amor produeix èxtasi i efervescència ja que allò que és efervescent bull fora de si mateix i expira).

66. Karol Wojtyła, *Amor y responsabilidad*, Madrid 1978, 136.

67. Karl Rahner, S.J., *El año litúrgico*, Barcelona 1966, 28. Obra original: *Kleines Kirchenjahr. Ein Gang durch den Festkreis*, ed. Herder, Friburgo 1981, 30.

68. *Regula*, 53, 15: «Pauperum et peregrinorum maxime susceptioni cura sollicite exhibeatur».

69. Cf. *Summa Theologiae*, II-II, q. 23, art. 7; S. Agustí, *Contra Julianum*, 4, 18: PL 44, 748: «De quants plaers es priven els avars per tal d'augmentar els seus tresors o pel temor de veure'ls disminuir».

70. «Secundum acceptionem divinam» (*Scriptum super Sententiis*, lib. 3, dist. 27, a. 1, q. 1, concl. 4).

71. Benet XVI, Carta enc. *Deus caritas est* (25 desembre 2005), 15: AAS 98 (2006), 230.

72. *Summa Theologiae* II-II, q. 27, art. 2, resp.

73. *Ibid.*, I-II, q. 26, art. 3, resp.
74. *Ibid.*, q. 110, art. 1, resp.
75. *Missatge per a la 47.^a Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2014* (8 desembre 2013), 1: AAS 106 (2014), 22.
76. Cf. *Àngelus* (29 desembre 2013): *L'Osservatore Romano*, 30-31 desembre 2013), pp. 2-3; *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (12 gener 2015): AAS 107 (2015), 165
77. *Missatge per al Dia internacional de les persones amb discapacitat* (3 desembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 4 desembre 2019, p. 7.
78. *Discurs en l'Encontre per la llibertat religiosa amb la comunitat hispana i altres immigrants*, Filadèlfia – USA (26 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1050-1051.
79. *Discurs als joves*, Tokio – Japó (25 novembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 25-26 novembre 2019, p. 10.
80. En aquestes consideracions em deixo inspirar pel pensament de Paul Ricoeur, «Le socius et le prochain», en *Histoire et vérité*, ed. Le Seuil, París 1967, 113-127.
81. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 190: AAS 105 (2013), 1100.
82. *Ibid.*, 209: AAS 105 (2013), 1107.
83. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 129: AAS 107 (2015), 899.
84. *Missatge per a l'esdeveniment "Economy of Francesco"* (1 maig 2019): *L'Osservatore Romano*, 12 maig 2019, p. 8.
85. *Discurs al Parlament europeu*, Estrasburg (25 novembre 2014): AAS 106 (2014), 997.
86. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 229: AAS 107 (2015), 937.
87. *Missatge per a la 49.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2016* (8 desembre 2015), 6: AAS 108 (2016), 57-58.
88. La solidesa es troba en l'arrel etimològica de la paraula solidaritat. La solidaritat, en el significat eticopolític que aquesta ha assumit els últims dos segles, dona lloc a una construcció social segura i ferma.
89. *Homilia durant la Santa Missa*, La Habana – Cuba (20 setembre 2015): *L'Osservatore Romano*, 21-22 setembre 2015, p. 8.
90. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (28 octubre 2014): AAS 106 (2014), 851-852.

91. Cf. S. Basili, *Homilia 21. Quod rebus mundanis adhaerendum non sit*, 3, 5: PG 31, 545-549; *Regulae brevius tractatae*, 92: PG 31, 1145-1148; S. Pere Crisòleg, *Sermo 123*: PL 52, 536-540; S. Ambròs, *De Nabuthe*, 27.52: PL 14, 738s; S. Agustí, *In Iohannis Evangelium* 6, 25: PL 35, 1436s.

92. *De Lazaro Concio* 2, 6: PG 48, 992D.

93. *Regula pastoralis* 3, 21: PL 77, 87.

94. Carta enc. *Centesimus annus* (1 maig 1991), 31: AAS 83 (1991), 831.

95. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 93: AAS 107 (2015), 884.

96. S. Joan Pau II, Carta enc. *Laborem exercens* (14 setembre 1981), 19: AAS 73 (1981), 626.

97. Cf. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 172.

98. Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 22: AAS 59 (1967), 268.

99. S. Joan Pau II, Carta enc. *Sollicitudo rei socialis* (30 desembre 1987), 33: AAS 80 (1988), 557.

100. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 95: AAS 107 (2015), 885.

101. *Ibid.*, 129: AAS 107 (2015), 899.

102. Cf. S. Pau VI, Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 15: AAS 59 (1967), 265; Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 16: AAS 101 (2009), 652.

103. Cf. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 93: AAS 107 (2015), 884-885; Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 189-190: AAS 105 (2013), 1099-1100.

104. Conferència de Bisbes catòlics d'USA, *Open wide our Hearts: The enduring Call to Love. A Pastoral Letter against Racism* (novembre 2018).

105. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 51: AAS 107 (2015), 867.

106. Cf. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 6: AAS 101 (2009), 644.

107. S. Joan Pau II, Carta enc. *Centesimus annus* (1 maig 1991), 35: AAS 83 (1991), 838.

108. *Discurs sobre les armes nuclears*, Nagasaki – Japó (24 novembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 25-26 novembre 2019, p. 6.

109. Cf. Bisbes Catòlics de Mèxic i d'USA, Carta pastoral *Juntos en el camino de la esperanza ya no somos extranjeros* (gener 2003).

110. *Audiència general* (3 abril 2019): *L'Osservatore Romano*, 4 abril 2019, p. 8.

111. Cf. *Missatge per a la 104.ª Jornada Mundial del Migrant i del Refugiat* (14 gener 2018): AAS 109 (2017), 918-923.

112. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019), p. 7.

113. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (11 gener 2016): AAS 108 (2016), 124.

114. *Ibid.*, 122: AAS 108 (2016), 122.

115. Exhort. ap. postsin. *Christus vivit* (25 març 2019), 93.

116. *Ibid.*, 94.

117. *Discurs a les autoritats*, Sarajevo – Bòsnia-Herzegovina (6 juny 2015): *L'Osservatore Romano*, 7 juny 2015, p. 7.

118. *Latinoamérica. Conversaciones con Hernán Reyes Alcaide*, ed. Planeta, Buenos Aires 2017, 105.

119. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 7.

120. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 67: AAS 101 (2009), 700.

121. *Ibid.*, 60: AAS 101 (2009), 695.

122. *Ibid.*, 67: AAS 101 (2009), 700.

123. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 447.

124. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 234: AAS 105 (2013), 1115.

125. *Ibid.*, 235: AAS 105 (2013), 1115.

126. *Ibid.*

127. S. Joan Pau II, *Discurs als representants del món de la cultura argentina*, Buenos Aires – Argentina (12 abril 1987), 4: *L'Osservatore Romano*, 14 abril 1987, p. 7.

128. Cf. Id., *Discurs als cardenals* (21 desembre 1984), 4: AAS 76 (1984), 506.
129. Exhort. ap. postsin. *Querida Amazonia* (2 febrer 2020), 37.
130. Georg Simmel, «Puente y puerta», en *El individuo y la libertad. Ensayos de crítica de la cultura*, ed. Península, Barcelona 2001, 34. Obra original: *Brücke und Tür. Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*, ed. Michael Landmann, Köhler-Verlag, Stuttgart 1957, 6.
131. Cf. Jaime Hoyos-Vásquez, S.J., «Lógica de las relaciones sociales. Reflexión ontológica», en *Revista Universitas Philosophica*, 15-16, Bogotá (diciembre 1990 - juny 1991), 95-106.
132. Antonio Spadaro, S.J., *Las huellas de un pastor. Una conversación con el Papa Francisco*, en: Jorge Mario Bergoglio – Papa Francisco, *En tus ojos está mi palabra. Homilias y Discursos de Buenos Aires (1999-2013)*, Publicaciones Claretianas, Madrid 2017, 24-25; cf. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 220-221: AAS 105 (2013), 1110-1111.
133. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 204: AAS 105 (2013), 1106.
134. Cf. *Ibid.*: AAS 105 (2013), 1105-1106.
135. *Ibid.*, 202: AAS 105 (2013), 1105.
136. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 128: AAS 107 (2015), 898.
137. *Discurs al Cos diplomàtic acreditat davant la Santa Seu* (12 gener 2015): AAS 107 (2015), 165; *Insegnamenti*, (16 gener 2015), p. 10; cf. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (28 octubre 2014): AAS 106 (2014), 851-859.
138. Quelcom semblant pot dir-se de la categoria bíblica de "Regne de Déu".
139. Paul Ricoeur, *Histoire et vérité*, ed. Le Seuil, París 1967, 122.
140. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 129: AAS 107 (2015), 899.
141. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 35: AAS 101 (2009), 670.
142. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (28 octubre 2014): AAS 106 (2014), 858.
143. *Ibid.*
144. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (5 novembre 2016): *L'Osservatore Romano*, 7-8 novembre 2016, pp. 4-5.
145. *Ibid.*, p. 8.

146. *Ibid.*
147. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 189: AAS 107 (2015), 922.
148. *Discurs a l'Organització de les Nacions Unides*, New York (25 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1037.
149. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 175: AAS 107 (2015), 916-917.
150. Cf. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 67: AAS 101 (2009), 700-701.
151. *Ibid.*: AAS 101 (2009), 700.
152. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 434.
153. *Discurs a l'Organització de les Nacions Unides*, New York (25 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1037.1041.
154. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 437.
155. S. Joan Pau II, *Missatge per a la 37.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2004*, 5: AAS 96 (2004), 117.
156. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 439.
157. Cf. Comissió social dels Bisbes de França, *Declaració Réhabiliter la politique* (17 febrer 1999).
158. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 189: AAS 107 (2015), 922.
159. *Ibid.*, 196: AAS 107 (2015), 925.
160. *Ibid.*, 197: AAS 107 (2015), 925.
161. *Ibid.*, 181: AAS 107 (2015), 919.
162. *Ibid.*, 178: AAS 107 (2015), 918.
163. Conferència Episcopal Portuguesa, Carta pastoral *Responsabilidade solidária pelo bem comum* (15 setembre 2003), 20; cf. Carta enc. *Laudato si'*, 159: AAS 107 (2015), 911.
164. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 191: AAS 107 (2015), 923.
165. Pius XI, *Discurs a la Federació Universitària Catòlica Italiana* (18 desembre 1927): *L'Osservatore Romano* (23 desembre 1927), 3.

166. Cf. Id., Carta enc. *Quadragesimo anno* (15 maig 1931), 88: AAS 23 (1931), 206-207.

167. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 205: AAS 105 (2013), 1106.

168. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 2: AAS 101 (2009), 642.

169. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 231: AAS 107 (2015), 937.

170. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 2: AAS 101 (2009), 642.

171. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 207.

172. S. Joan Pau II, Carta enc. *Redemptor hominis* (4 març 1979), 15: AAS 71 (1979), 288.

173. Cf. S. Pau VI, Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 44: AAS 59 (1967), 279.

174. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 207.

175. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 2: AAS 101 (2009), 642.

176. *Ibid.*, 3: AAS 101 (2009), 643.

177. *Ibid.*, 4: AAS 101 (2009), 643.

178. *Ibid.*

179. *Ibid.*, 3: AAS 101 (2009), 643.

180. *Ibid.*: AAS 101 (2009), 642.

181. La doctrina moral catòlica, seguint l'ensenyament de sant Tomàs d'Aquino, distingeix entre l'acte "elícit" i l'acte "imperat" (cf. *Summa Theologiae*, I-II, q. 8-17; Marcellino Zalba, S.J., *Theologiae moralis summa. Theologia moralis fundamentalis. Tractatus de virtutibus theologicis*, ed. BAC, Madrid 1952, vol. 1, 69; Antonio Royo Marín, O.P., *Teología de la perfección cristiana*, ed. BAC, Madrid 1962, 192-196).

182. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 208.

183. Cf. S. Joan Pau II, Carta enc. *Sollicitudo rei socialis* (30 desembre 1987), 42: AAS 80 (1988), 572-574; Id., Carta enc. *Centesimus annus* (1 maig 1991), 11: AAS 83 (1991), 806-807.

184. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (28 octubre 2014): AAS 106 (2014), 852.

185. *Discurs al Parlament europeu, Estrasburg* (25 novembre 2014): AAS 106 (2014), 999.

186. *Discurs a la classe dirigent i al Cos diplomàtic, Bangui – República Centrafricana* (29 novembre 2015): AAS 107 (2015), 1320.

187. *Discurs a l'Organització de les Nacions Unides, New York* (25 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1039.

188. *Discurs als participants en l'Encontre mundial de Moviments populars* (28 octubre 2014): AAS 106 (2014), 853.

189. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna, Abu Dabi* (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 6.

190. René Voillaume, *Frère de tous*, ed. Du Cerf, Paris 1968, 12-13.

191. *Videomissatge al TED2017 de Vancouver* (26 abril 2017): *L'Osservatore Romano* (27 abril 2017), p. 7.

192. *Audiència general* (18 febrer 2015): *L'Osservatore Romano*, 19 febrer 2015 p. 8.

193. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 274: AAS 105 (2013), 1130.

194. *Ibid.*, 279: AAS 105 (2013), 1132.

195. *Missatge per a la 52.^a Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2019* (8 desembre 2018), 5: *L'Osservatore Romano*, 19 desembre 2018, p. 8.

196. *Discurs en l'Encontre amb la classe dirigent, Rio de Janeiro – Brasil* (27 juliol 2013): AAS 105 (2013), 683-684.

197. Exhort. ap. postsin. *Querida Amazonia* (2 febrer 2020), 108.

198. Del film *El Papa Francisco – Un hombre de palabra. La esperanza es un mensaje universal*, de Wim Wenders (2018).

199. *Missatge per a la 48.ª Jornada Mundial de les Comunicacions Socials* (24 gener 2014): AAS 106 (2014), 113.

200. Conferència dels Bisbes Catòlics d'Austràlia – Departament de Justícia social, *Making it real: genuine human encounter in our digital world* (novembre 2019), 5.

201. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 123: AAS 107 (2015), 896.

202. S. Joan Pau II, Carta enc. *Veritatis splendor* (6 agost 1993), 96: AAS 85 (1993), 1209.

203. Els cristians creiem, a més, que Déu ens ofereix la seva gràcia per tal que sigui possible d'actuar com a germans.

204. Vinicius De Moraes, *Samba da Bênção*, en el disc *Um encontro no Au bon Gourmet*, Rio de Janeiro (2 agost 1962).

205. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 237: AAS 105 (2013), 1116.

206. *Ibid.*, 236: AAS 105 (2013), 1115.

207. *Ibid.*, 218: AAS 105 (2013), 1110.

208. Exhort. ap. postsin. *Amoris laetitia* (19 març 2016), 100: AAS 108 (2016), 351.

209. *Missatge per a la 53.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2020* (8 desembre 2019), 2: *L'Osservatore Romano*, 13 desembre 2019, p. 8.

210. Conferència Episcopal del Congo, *Message au Peuple de Dieu et aux femmes et aux hommes de bonne volonté* (9 maig 2018).

211. *Discurs en el gran encuentr d'oración per la reconciliació nacional*, Villavicencio – Colombia (8 setembre 2017): AAS 109 (2017), 1063-1064.1066.

212. *Missatge per a la 53.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2020* (8 desembre 2019), 3: *L'Osservatore Romano*, 13 desembre 2019, p. 8.

213. Conferència dels Bisbes de Sud-Àfrica, *Pastoral letter on christian hope in the current crisis* (maig 1986).

214. Conferència dels Bisbes catòlics de Corea, *Appeal of the Catholic Church in Korea for Peace on the Korean Peninsula* (15 agost 2017).

215. *Discurs a la societat civil*, Quito – Ecuador (7 juliol 2015): *L'Osservatore Romano*, 9 juliol 2015, p. 9.

216. *Encuentre interreligiós amb els joves*, Maputo – Mozambique (5 setembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 6 setembre 2019, p. 7.

217. *Homilia durant la Santa Missa*, Cartagena de Indias – Colombia (10 setembre 2017): AAS 109 (2017), 1086.

218. *Discurs a les autoritats, el Cos diplomàtic alguns representants de la societat civil*, Bogotá – Colombia (7 setembre 2017): AAS 109 (2017), 1029.

219. Conferència Episcopal de Colòmbia, *Por el bien de Colombia: diálogo, reconciliación y desarrollo integral* (26 novembre 2019), 4.

220. *Discurs a les autoritats, la societat civil i el Cos diplomàtic*, Maputo – Moçambic (5 setembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 6 setembre 2019, p. 6.

221. V Conferència General de l'Episcopat Llatinoamericà i del Carib, *Documento de Aparecida* (29 juny 2007), 398.

222. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 59: AAS 105 (2013), 1044.

223. Carta enc. *Centesimus annus* (1 maig 1991), 14: AAS 83 (1991), 810.

224. *Homilia durant la Santa Missa pel progrés dels pobles*, Maputo – Moçambic (6 setembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 7 setembre 2019, p. 8.

225. *Discurs en la cerimònia de benvinguda*, Colombo – Sri Lanka (13 gener 2015): *L'Osservatore Romano*, 14 gener 2015, p. 7.

226. *Discurs als infants del centre Betània i a una representació d'assistits d'altres centres caritatius d'Albània*, Tirana - Albània (21 setembre 2014): *Insegnamenti*, II, 2 (2014), 288.

227. *Videomissatge al TED2017 de Vancouver* (26 abril 2017): *L'Osservatore Romano* (27 abril 2017), p. 7.

228. Pius XI, Carta enc. *Quadragesimo anno* (15 maig 1931), 114: AAS 23 (1931), 213.

229. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 228: AAS 105 (2013), 1113.

230. *Discurs a les autoritats, la societat civil i el Cos diplomàtic*, Riga – Letònia (24 setembre 2018): *L'Osservatore Romano*, 24-25 setembre 2018, p. 7.

231. *Discurs en la Cerimònia de benvinguda*, Tel Aviv – Israel (25 maig 2014): *Insegnamenti*, II, 1 (2014), 604.

232. *Discurs en el Memorial de Yad Vashem*, Jerusalem (26 maig 2014): AAS 106 (2014), 228.

233. *Discurs en el Memorial de la Pau*, Hiròshima – Japó (24 novembre 2019): *L'Osservatore Romano*, 25-26 novembre 2019, p. 8.

234. *Missatge per a la 53ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2020* (8 desembre 2019), 2: *L'Osservatore Romano*, (13 desembre 2019), p. 8.

235. Conferència dels Bisbes de Croàcia, *Letter on the Fiftieth Anniversary of the End of the Second World War* (1 maig 1995).

236. *Homilia durant la Santa Missa*, Amman – Jordània (24 maig 2014): *Insegnamenti*, II, 1 (2014), 593.

237. Cf. *Missatge per a la 53.ª Jornada Mundial de la Pau 1 gener 2020* (8 desembre 2019), 1: *L'Osservatore Romano*, 13 desembre 2019, p. 8.

238. *Discurs a l'Organització de les Nacions Unides*, New York (25 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1041-1042.

239. N. 2309.

240. *Ibid.*

241. Carta enc. *Laudato si'* (24 maig 2015), 104: AAS 107 (2015), 888.

242. Fins i tot sant Agustí, que va forjar una idea de la "guerra justa" que avui ja no sostenim, va dir que «donar mort a la guerra amb la paraula, i assolir i aconseguir la pau amb la pau i no amb la guerra, és una major glòria que donar-la als homes amb l'espasa» (*Epistola* 229, 2: *PL* 33, 1020).

243. Carta enc. *Pacem in terris* (11 abril 1963), 127: AAS 55 (1963), 291.

244. *Missatge a la Conferència de l'ONU per a la negociació d'un instrument jurídicament vinculant sobre la prohibició de les armes nuclears* (23 març 2017): AAS 109 (2017), 394-396.

245. Cf. S. Pau VI, Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 51: AAS 59 (1967), 282.

246. Cf. Carta enc. *Evangelium vitae* (25 març 1995), 56: AAS 87 (1995), 463-464.

247. *Discurs amb motiu del 25è aniversari del Catecisme de l'Església Catòlica* (11 octubre 2017): AAS 109 (2017), 1196.

248. Cf. Congregació per a la Doctrina de la Fe, *Carta als Bisbes sobre la nova redacció del n. 2267 del Catecisme de l'Església Catòlica sobre la pena de mort* (1 agost 2018): *L'Osservatore Romano*, 3 agost 2018, p. 8.

249. *Discurs a una delegació de l'Associació internacional de Dret Penal* (23 octubre 2014): AAS 106 (2014), 840.

250. Consell Pontifici Justícia i Pau, *Compendi de la doctrina social de l'Església*, 402.

251. S. Joan Pau II, *Discurs a la Asociación Nacional Italiana de Magistrados* (31 març 2000), 4: AAS 92 (2000), 633.

252. *Divinae Institutiones* 6, 20, 17: *PL* 6, 708.

253. *Epistola* 97 (resposta ad consulta bulgarorum), 25: *PL* 119, 991.

254. *Epistola ad Marcellinum* 133, 1.2: *PL* 33, 509.

255. *Discurs a una delegación de la Asociación internacional de Derecho Penal* (23 octubre 2014): AAS 106 (2014), 840-841.

256. *Ibid.*, 842.

257. *Ibid.*

258. S. Joan Pau II, Carta enc. *Evangelium vitae* (25 març 1995), 9: AAS 87 (1995), 411.

259. Conferència dels Bisbes catòlics de l'Índia, *Response of the church in India to the present day challenges* (9 març 2016).

260. *Homilia durant la Santa Missa*, Domus Sanctae Marthae (17 maig 2020).

261. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 19: AAS 101 (2009), 655.

262. S. Joan Pau II, Carta enc. *Centesimus annus* (1 maig 1991), 44: AAS 83 (1991), 849.

263. *Discurs als líders d'altres religions i altres denominacions cristianes*, Tirana – Albània (21 setembre 2014): *Insegnamenti*, II, 2 (2014), 277.

264. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 6.

265. Exhort. ap. *Evangelii gaudium* (24 novembre 2013), 256: AAS 105 (2013), 1123.

266. Benet XVI, Carta enc. *Deus caritas est* (25 desembre 2005), 28: AAS 98 (2006), 240.

267. «L'ésser humà és un animal polític» (Aristòtil, *Política*, 1253a 1-3).

268. Benet XVI, Carta enc. *Caritas in veritate* (29 juny 2009), 11: AAS 101 (2009), 648.

269. *Discurs a la Comunitat catòlica*, Rakovski – Bulgària (6 maig 2019): *Insegnamenti*, (10 maig 2019), p. 9.

270. *Homilia durant la Santa Missa*, Santiago de Cuba (22 setembre 2015): AAS 107 (2015), 1005.

271. Conc. Ecum. Vat. II, Declaración *Nostra aetate*, sobre les relacions de l'Església amb les religions no cristianes, 2.

272. *Discurs en l'encuentre ecumènic*, Riga – Letònia (24 setembre 2018): *L'Osservatore Romano*, 24-25 setembre 2018, p. 8.

273. *Lectio divina en la Pontifícia Universitat Lateranense* (26 març 2019): *L'Osservatore Romano*, 27 març 2019, p. 10.

274. S. Pau VI, Carta enc. *Ecclesiam suam* (6 agost 1964), 44: AAS 56 (1964), 650.

275. *Discurs a les autoritats*, Betlem – Palestina (25 maig 2014): *Insegnamenti*, II, 1 (2014), p. 597.

276. *Enarrationes in Psalmos*, 130, 6: PL 37, 1707.

277. *Declaració conjunta del Sant Pare Francesc i del Patriarca Ecumènic Bartomeu I*, Jerusalem (25 maig 2014), 5: *L'Osservatore Romano*, 26-27 maig 2014, p. 6.

278. Del film *El Papa Francisco – Un hombre de palabra. La esperanza es un missatge universal*, de Wim Wenders (2018).

279. Exhort. ap. postsin. *Querida Amazonia* (2 febrer 2020), 106.

280. *Homilia durant la Santa Missa*, Colombo – Sri Lanka (14 gener 2015): AAS 107 (2015), 139.

281. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 7.

282. *Discurs a les autoritats*, Sarajevo – Bòsnia-Herzegovina (6 juny 2015): *L'Osservatore Romano*, 7 juny 2015, p. 7.

283. *Discurs en l'Encontre Internacional per la Pau organitzat per la Comunitat de San Egidio* (30 setembre 2013): *Insegnamenti*, I, 2 (2013), 301-302.

284. *Document sobre la fraternitat humana per la pau mundial i la convivència comuna*, Abu Dabi (4 febrer 2019): *L'Osservatore Romano*, 4-5 febrer 2019, p. 6.

285. *Ibid.*

286. Cf. B. Carlos de Foucauld, *Meditació sobre el Parenostre* (23 gener 1897).

287. Id., *Carta a Henry de Castries* (29 novembre 1901).

288. Id., *Carta a Madame de Bondy* (7 gener 1902). Així l'anomenava també sant Pau VI, elogiant el seu compromís: Carta enc. *Populorum progressio* (26 març 1967), 12: AAS 59 (1967), 263.